

УДК 539.3: 539.4

М. О. Кузін

*Львівська філія Дніпропетровського національного університету
залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна*

**ВИЗНАЧЕННЯ ОПТИМАЛЬНИХ ПАРАМЕТРІВ
СТРУКТУРИ ПОВЕРХНЕВИХ ШАРІВ ДЕТАЛЕЙ
З УРАХУВАННЯМ УМОВ ЕКСПЛУАТАЦІЇ**

Аналізується сучасний стан проблеми підвищення міцності і довговічності деталей з функціонально-градієнтною структурою поверхневих шарів залежно від експлуатаційних силових навантажень. Пропонується варіант варіаційного формулювання задачі і розрахунковий приклад технологічного забезпечення параметризації роботи елементів конструкцій.

Неоднорідні металічні системи, функціонально-градієнтна структура, оптимальне проектування покриттів, математичне моделювання

Однією з важливих проблем сучасної інженерії поверхні є обґрунтування вибору технологічних параметрів обладнання, забезпечення його заданого рівня надійності, безпеки та довговічності, а також максимально можливе зменшення ресурсоемності основних деталей і вузлів.

Життєвий цикл виробів значною мірою визначається якісним станом приповерхневих шарів як у вихідному стані, так і у процесі експлуатації [8]. Отож сьогодні в машинобудуванні сформувався пріоритетний напрям підвищення їх властивостей: розроблення і використання багатofункціональних захисних покриттів, які зміцнюють поверхневі шари деталей і забезпечують задані параметри експлуатації машин і механізмів [7].

Сучасні вимоги до покриттів. У практиці машинобудування висуваються певні вимоги до таких властивостей покриттів як зносостійкість, контактна міцність, теплостійкість (здатність до тепловідбивання), заданість параметрів міцності з'єднання покриття і основи. Додатковими факторами виступають також економічна ефективність запропонованих покриттів, висока технологічність і низька собівартість [2, 7].

Згідно з сучасними науково-технічними джерелами [6, 12], на працездатність приповерхневих шарів впливають більше десяти груп факторів, які можуть супроводжувати роботу деталей. Водночас забезпечення функціонування контактуючих пар у заданих межах пов'язано з регламентацією тільки двох груп показників: геометричного і фізико-механічного [2].

У статті із застосуванням підходів математичного моделювання розглянуто методику оптимального проектування геометричного і фізико-механічного параметрів приповерхневих шарів для забезпечення їх максимальної контактної міцності з урахуванням силового фактора фрикційного навантаження.

Розглянемо деформівне тверде тіло K з границею ∂K , яке перебуває в умовах силових фрикційних навантажень. Поставимо у відповідність системі $K \cup \partial K$ область $X \cup \partial X$ евклідового простору.

Границю тіла подамо у вигляді множин, що не перетинаються:

$$\partial K = \partial K_1 \cup \partial K_2 \cup \partial K_3, \quad (1)$$

де ∂K_1 — частина поверхні тіла, яка ненавантажена, ∂K_2 — частина поверхні тіла, де задані силові навантаження, ∂K_3 — частина поверхні тіла, на якій задані переміщення.

Відповідно у евклідовому просторі маємо:

$$\partial X = \partial X_1 \cup \partial X_2 \cup \partial X_3, \quad (2)$$

де $\partial K_1 \Leftrightarrow \partial X_1$, $\partial K_2 \Leftrightarrow \partial X_2$, $\partial K_3 \Leftrightarrow \partial X_3$, $\Leftrightarrow$ — знак бієктивного відображення.

Згідно з (2) маємо:

$$\vec{u}_n^+ = \vec{u}_n^+(\partial X_2), \quad (3)$$

$$\vec{\sigma}_n^+ = \vec{\sigma}_n^+(\partial X_3). \quad (4)$$

Тут $\vec{u}_n^+$ — вектор поверхневих переміщень, $\vec{\sigma}_n^+$ — вектор силових навантажень.

На геометричні параметри профілю поверхні покриття апріорно накладемо припущення щодо виду функції – приймемо, що геометрія поверхні описується за допомогою функцій, які належать класу $\mathbb{C}^n$ [4]:

$$f(x) \in \mathbb{C}^n. \quad (5)$$

Таке припущення не є принциповим обмеженням при моделюванні профілю поверхні, геометричні характеристики реальної поверхні, які описані за допомогою математичних абстракцій різної природи, завжди можна наближувати із заданою точністю при використанні гладких функцій [1].

При дослідженні поведінки тіла слід обмежитися модельним наближенням координатно-неоднорідного пружного середовища без наявності релаксацийних процесів [5]. При конкретизації фізико-механічних властивостей матеріалу як характеристик використаємо модуль пружності E , коефіцієнт Пуассона μ , межу текучості σ_t .

Зв'язок між напруженнями і деформаціями конкретизуємо у вигляді лінійних фізичних співвідношень для ізотропного тіла:

$$\hat{\sigma}^s = K(x)e\hat{I} + 2G(x)\left(\hat{e} - \frac{1}{3}e\hat{I}\right), \quad (6)$$

де $K(x)$ — модуль об'ємного стиску, $G(x)$ — модуль зсуву, $\hat{e} = (\vec{\nabla} \otimes \vec{u})^s$ — симетричний тензор деформації, $e = \hat{e} \cdot \hat{I} = \vec{\nabla} \cdot \vec{u}$ — перший інваріант цього

тензора, $\hat{I}$ — одиничний тензор, $\bar{\nabla} = \frac{\partial}{\partial \vec{r}}$ — диференціальний оператор

Гамільтона, $\otimes$ — символ тензорного добутку, $\cdot$ — символ скалярного добутку, $\vec{u}$ — вектор переміщень.

У результаті зовнішніх навантажень (3)–(4) в тілі виникає поле напружень, яке з урахуванням фізичних уявлень (6), залежить від форми поверхні (5) та розподілу фізико-механічних властивостей тіла:

$$\begin{cases} E \equiv E(x) \\ \mu \equiv \mu(x) \\ x \in X \cup \partial X \end{cases} \quad (7)$$

Однією з важливих характеристик конструкцій, що проектуються, є їх міцнісні параметри — здатність об'єкта чинити опір руйнуванню.

Як критерій міцності виберемо критерій Писаренко-Лебедева:

$$\chi \sigma_i + (1 - \chi) \sigma_1 \leq [R], \quad (8)$$

де $[R]$ — граничний рівень напружень, $\sigma_i = \frac{1}{\sqrt{2}} \sqrt{(\sigma_1 - \sigma_2)^2 + (\sigma_2 - \sigma_3)^2 + (\sigma_1 - \sigma_3)^2}$, $\sigma_1, \sigma_2, \sigma_3$ — головні напруження, χ — параметр, що характеризує міру участі деформації зсуву в макроруйнуванні, який визначається як:

$$\chi = \frac{\sigma_p}{\sigma_{cm}}, \quad (9)$$

де σ_p, σ_{cm} — межа міцності при розтягу і стиску відповідно.

У критерії (8) замість $[R]$ використаємо межу текучості матеріалу σ_T .

Перейдемо від співвідношення (7) до такого виразу:

$$z(x) = \frac{(\chi \sigma_i + (1 - \chi) \sigma_1) K}{\sigma_T}, \quad (10)$$

яке назвемо мірою локального знеміцнення конструкції.

У виразі (10) множник K є аналогом коефіцієнта запасу міцності.

У загальному випадку значення $z(x)$ перебуває у таких межах:

$$0 \leq z(x) \leq 1, \quad (11)$$

де $z(x) = 0$ — для ненавантаженої ділянки, $z(x) = 1$ — для області, в якій пройшло знеміцнення.

При варіаційному формулюванні задача оптимального проектування геометричних та фізико-механічних властивостей приповерхневих шарів зводиться до пошуку таких функцій $E(x)$, $\mu(x)$, $\sigma_T(x)$, $f(x)$, які належать своїм допустимим множинам:

$$E(x) \in \tilde{E}, \mu(x) \in \tilde{\mu}, \sigma_T(x) \in \tilde{\sigma}_T, f(x) \in \tilde{f}, \quad (12)$$

і задовольняють умовам:

$$Z_1 \equiv Z_1(E(x), \mu(x), \sigma_T(x), f(x)) = \int_X z(x) dx \rightarrow \min \quad (13)$$

Умова (13) характеризує факт проектування конструкції так, щоб в області всього тіла було найменше значення знеміцнення.

У разі наявності в тілі областей з різним «рівнем значущості» («мірою важливості») критерій (13) набуває вигляду:

$$Z_1 \equiv \int_X \alpha(x) z(x) dx \rightarrow \min, \quad (14)$$

де $\alpha(x)$ — «міра значущості» геометричного місця точок у тілі.

Прийmemo, що

$$0 \leq \alpha(x) \leq 1, x \in X \cup \partial X. \quad (15)$$

Варіаційне формулювання критерію (13) або (14) зводиться до розв'язання такої системи:

$$\begin{cases} \frac{\partial Z_1}{\partial E(x)} = 0 \\ \frac{\partial Z_1}{\partial \mu(x)} = 0 \\ \frac{\partial Z_1}{\partial \sigma_T(x)} = 0 \\ \frac{\partial Z_1}{\partial f(x)} = 0 \end{cases}. \quad (16)$$

Розрахунковий приклад. У межах вищенаведених модельних уявлень розглянемо розрахунковий приклад оптимального проектування фізико-механічних властивостей функціонально-градієнтних покриттів.

Слід обмежитися розглядом двовимірної контактної задачі про втиснення жорсткого штамп у фрагмент пружного півпростору (рис. 1).

Для розв'язання контактної задачі в цій постановці прийmemo, що механічні властивості матеріалу змінюються за таким законом:

$$f(l) = f_0 + f_1 e^{-hl}, \quad (17)$$

де f_0, f_1, h — сталі характерні при утворенні функціонально-градієнтних покриттів при заданих технологічних режимах поверхневих обробок.

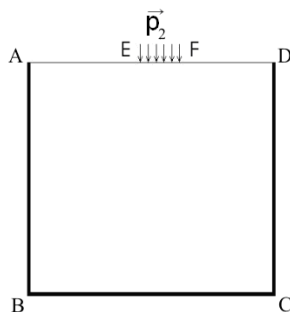

Рис. 1. Постановка задачі для фрагмента матеріалу у двовимірній постановці:

AB, BC, CD — закріплення фрагмента матеріалу $\vec{u} = (0,0)$,
EF — область, де задані вертикальні складові вектора навантажень

У виразі (17) величини f_0, f_1, h встановлюються з такої сукупності умов:

$$\begin{cases} \lim_{l \rightarrow \infty} f(l) = f_0 \\ f(0) = f_0 + f_1 \\ \left| \frac{f(l_1) - f_0}{f_0} \right| \leq \varepsilon \end{cases} \quad (18)$$

де l_1 — глибина, з якої починається асимптотичне наближення властивостей покриття і основи.

Однією з важливих характеристик утворених покриттів є величина зміни його властивостей за глибиною — «градієнт покриття», який описує поверхневі шари тіл залежно від енергетичного насичення при заданих технологічних операціях.

У межах прийнятих функціональних уявлень (17) градієнт покриття становить:

$$\text{Grad}_-f(l) = \vec{\nabla}f(l) = \frac{\partial f}{\partial l} = -f_1 \cdot h \cdot e^{-h \cdot l}. \quad (19)$$

А його максимальне значення є рівним:

$$\text{Max}_{l \in [0; +\infty)} |\text{Grad}_-f(l)| = |\text{Grad}_-f(0)| = f_1 \cdot h. \quad (20)$$

Варто зазначити, що вираз (20) показує величину обернену міцністному насиченню приповерхневих шарів: що більшим є $\text{Max}_{l \in [0; +\infty)} |\text{Grad}_-f(l)|$, то меншою буде товщина покриття (і навпаки).

Для конкретизації варіаційного формулювання (16) приймемо, що основним фактором при знеміцненні об'єкта в постановці задачі (рис. 1) є величина навантаження в області EF:

$$P = \int_{EF} p(x) dx. \quad (21)$$

При цьому величина зони знеміцнення, згідно із співвідношенням (13), дорівнює:

$$Z_1 = \int_{ABCD} z(x) dx. \quad (22)$$

Оскільки значення навантаження $p(x)$ задане, то Z_1 залежить від величини $f_1 \cdot h$:

$$Z_1 = Z_1(f_1 \cdot h). \quad (23)$$

Варіаційне формулювання в цьому випадку зводиться до такої постановки задачі:

$$\begin{cases} Z_1 \rightarrow \min \\ \text{Max}_{l \in [0; +\infty)} |Grad\_f(l)| - ? \end{cases} \quad (24)$$

Для розв'язання поставленої задачі приймемо, що основною функцією покриття є «вирівнювання» напружено-деформованого стану в приповерхневих шарах при навантаженні на деталь, а також зменшення зони знеміцнення конструкції в результаті зовнішніх впливів.

Грунтуючись на вищенаведеному апіорному припущенні, запропонуємо наступний чисельний алгоритм розв'язання співвідношення (24):

1. На початковому етапі приймемо величину $\text{Max}_{l \in [0; +\infty)} |Grad\_f(l)| = \text{MaxGrad}$ достатньо великою (що відповідає покриттю з малою товщиною): $\text{MaxGrad} = D_1$;
2. Для даного покриття розглянемо задачу (рис. 1). Розрахуємо напружено-деформований стан і знайдемо функціонал Z_1^1 з виразу (22).
3. Зменшимо величину градієнта (що відповідає збільшенню товщини покриття) на величину $\Delta grad$: $\text{MaxGrad} = \text{MaxGrad} - \Delta grad$.
4. Для покриття заданої товщини згідно з п. 2 розрахуємо напружено-деформований стан і знайдемо функціонал Z_1^2 (22).
5. Порівняємо отримані функціонали Z_1^1 і Z_1^2 згідно з умовою:

$$\left| \frac{Z_1^1 - Z_1^2}{Z_1^2} \right| \leq \delta, \quad (25)$$

де δ — задане відхилення величини знеміцнення.

Якщо умова (25) виконується, то ми досягли значення величини градієнта MaxGrad , при якому при заданому навантаженні (21) величина знеміцнення зменшуватиметься несуттєво (параметр δ).

Якщо умова (25) не виконується, то параметру Z_1^1 присвоюється

значення $Z_1^2 : Z_1^1 = Z_1^2$ і переходимо до пункту 3 даного алгоритму (продовження ітераційного циклу).

Як приклад розглянемо іонно-плазмове термоциклічне азотування сталі 40X13, яка використовується для виготовлення деталей, що працюють в умовах зношування. Внаслідок технологічного зміцнення мікротвердість поверхневих шарів може змінюватися від 1000 кг/мм² (твердість на поверхні) до 400 кг/мм² (твердість основного металу).

Прийнявши, що механічні властивості матеріалу поверхневих шарів деталі змінюються за законом (17), отримаємо:

$$\begin{cases} f_0 = 400 \\ f_1 = 600 \end{cases} \quad (26)$$

Для повного аналізу співвідношення (17) необхідно також знайти параметр h , який характеризує енергетичне насичення поверхні. Його обчислюватимемо згідно із запропонованим алгоритмом.

Оскільки фрагмент матеріалу в постановці задачі (рис. 1) є неоднорідним, то для аналізу даного модельного випадку використаємо співвідношення роботи [5]:

$$\vec{\nabla}_0 \cdot \left(\left(K(x) - \frac{2}{3} G(x) \right) (\vec{\nabla}_0 \cdot \vec{u}) \cdot \hat{I} + 2G(x) (\vec{\nabla}_0 \otimes \vec{u})^s \right) = 0, \quad (27)$$

де $\vec{\nabla}_0 = \frac{\partial}{\partial \vec{r}_0}$ — оператор Гамільтона, що належить до початкової конфігурації, $K(x)$ — модуль об'ємного стиску, $G(x)$ — модуль зсуву, $\hat{I}$ — одиничний тензор, $(\vec{\nabla}_0 \otimes \vec{u})^s$ — симетричний тензор деформації, $\vec{u}$ — вектор переміщень.

Зв'язок між механічними властивостями зміцненої деталі і мікротвердості для сталей класу 40X13 приймемо за такою схемою [3, 6, 9]:

$$HV = HM \cdot \sin(68^\circ), \quad (28)$$

$$HB = HM \cdot \sin(65^\circ), \quad (29)$$

$$\frac{HM}{E} = 0.013, \quad (30)$$

$$\sigma_T \approx \frac{HB}{3}. \quad (31)$$

Коефіцієнт Пуассона як менш структурно-чутливий параметр приймемо рівним 0,3 [10].

Для розв'язання цієї задачі методом скінчених елементів було написано програму в середовищі Maple [13]. Коректність і точність розробленого

програмного забезпечення перевірялася за допомогою порівняння отриманих чисельних результатів з аналітичним розв'язком контактної задачі про втиснення жорсткого штампу в пружний півпростір [11].

Як початкове наближення обрано початкове значення $D_1 = 1311$, значення кроку $\Delta grad = 0,1 \cdot D_1$, величину δ (умова (25)) — $\delta = 0,05$.

У результаті наведених числових експериментів при різних значеннях $MaxGrad$ (градієнта насичення) (рис. 2) були отримані різні величини зон знеміцнення для однієї величини навантаження $p_{max} = 4,02 \cdot 10^9 \text{ Па}$ (див. таблицю).

Аналіз отриманих результатів дає можливість дійти висновку, що збільшення товщини покриття (зменшення градієнта насичення) дозволяє суттєво підвищити контактну міцність поверхневих шарів деталей і вузлів тертя.

При цьому, що плавнішим є насичення утвореного покриття і більшим його глибинне насичення, то меншим буде розмір зон з мінімальним коефіцієнтом запасу контактної міцності (рис. 2).

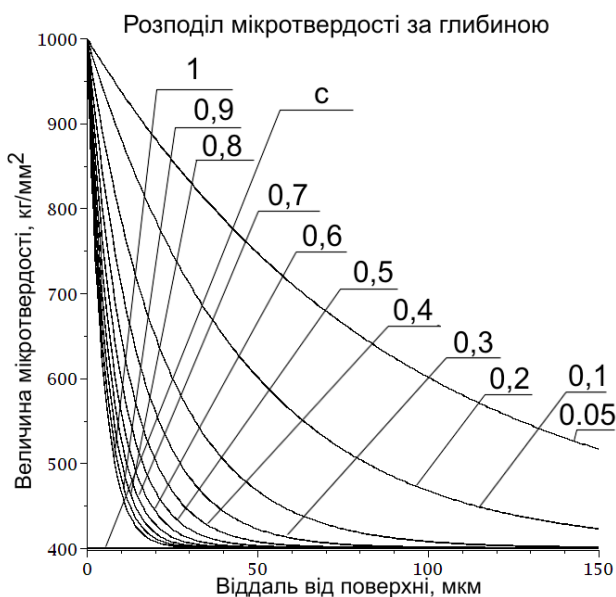

Рис. 2. Розподіл мікротвердості по глибині матеріалу при різних величині градієнта енергетичного насичення:

1 — D_0 , 9 — $0,9 \cdot D_0$, 8 — $0,8 \cdot D_0$, 7 — $0,7 \cdot D_0$, 6 — $0,6 \cdot D_0$, 5 — $0,5 \cdot D_0$,
4 — $0,4 \cdot D_0$, 3 — $0,3 \cdot D_0$, 2 — $0,2 \cdot D_0$, 1 — $0,1 \cdot D_0$, 0,5 — $0,05 \cdot D_0$,
с — лінія мікротвердості матеріалу до насичення

Отже, у праці розглянуто задачі механіки деформівного твердого тіла, які присвячено оптимальному проектуванню елементів конструкцій при відомих зовнішніх умовах їх експлуатації. З використанням розробленої варіаційної моделі запропоновано постановку, алгоритм і чисельне розв'язання задачі встановлення параметрів покриття за критерієм мінімального розміру зони знеміцнення при заданих контактних навантаженнях. Встановлено, що величина градієнта енергетичного насичення є одним із визначальних факторів, який впливає на контактну міцність поверхневих шарів. Показано, що оптимальним є покриття, функціональні властивості якого забезпечують мінімальний розмір зони знеміцнення в заданих умовах експлуатації.

1. Аргатов И. И. Основы теории упругого дискретного контакта / И. И. Аргатов, Н. Н. Дмитриев. — СПб. : Политехника, 2003. — 233 с.
2. Бойко Н. И. Ресурсосберегающие технологии повышения качества поверхностных слоев деталей машин / Н. И. Бойко. — М.: Маршрут, 2006. — 198 с.
3. Булычев С. Н. Соотношение между восстановленной и невосстановленной твердостью при испытаниях наномикро-индентированием / С. Н. Булычев // ЖТФ. — 1999. — Т. 69, № 7. — с. 42–48.
4. Корн Г. Справочник по математике / Г. Корн, Т. Корн. — М.: Наука, 1977. — 832 с.
5. Кузин Н. О. Управление контактной прочностью материалов узлов трения подвижного состава с использованием математических и компьютерных моделей / Н. О. Кузин // Залізничний транспорт України. — 2011. — № 2. — с. 55–60.
6. Мильман Ю. В. Новые методики микромеханических испытаний материалов методом локального нагружения жестким индентором / Ю. В. Мильман // Сучасне матеріалознавство 21 ст. — К. : Наук. думка, 1998. — 660 с.
7. Оптимизация технологии нанесения покрытий по критериям прочности и износостойкости / [Ляшенко Б. А., Соловых Е. К., Мирненко В. И., Рутковский А. В. и др.]. — К.: ИПП, 2010. — 193 с.
8. Прочность материалов и конструкций: сер. моногр. Т. 2. Усталость металлов. Влияние состояния поверхности и контактного взаимодействия. — 2009. — 664 с.
9. Трибология. Физические основы, механика и технические приложения: учеб. для ВУЗов / И. И. Беркович, Д. Г. Громаковский; под. ред. Д. Г. Громаковского. — Самара: Самар. гос. техн. ун-т, 2000. — 268 с.
10. Таблица физических величин / Под ред. акад. Кикоина. — М.: Атомиздат, 1976. — 1008 с.
10. Штаерман И. Я. Контактная задача теории упругости / И. Я. Штаерман. — М.-Л.: Гостехиздат, 1949. — 271 с.
11. ASM HANDBOOK. Volume 18. Friction, Lubrications and Wear Technology.
12. Portela A. Finite Elements Using Maple / A. Portela, A. Charati. — Springer, 2003. — 325 p.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОПТИМАЛЬНЫХ ПАРАМЕТРОВ СТРУКТУРЫ ПОВЕРХНОСТНЫХ СЛОЕВ ДЕТАЛЕЙ С УЧЕТОМ УСЛОВИЙ ЭКСПЛУАТАЦИИ

Проанализировано современное состояние проблемы повышения прочности и долговечности деталей с функционально-градиентной структурой поверхностных слоев в зависимости от эксплуатационных силовых нагрузок. Предложен вариант вариационной формулировки задачи и расчетный пример технологического обеспечения параметризации работы элементов конструкций.

DETERMINATION OF THE OPTIMAL PARAMETERS OF THE STRUCTURE OF THE SURFACE LAYERS SUBJECT TO THE CONDITIONS OF OPERATION OF PRODUCTS

The current state of the problem of increasing the strength and durability of parts with functionally gradient structure of the surface layers, depending on the operating power loads. A variant of the variational formulation of the problem and calculated example of technological support parameterization of structural elements.

Стаття надійшла 24.09.2013